

İslam Felsefesi Çalışmalarında Yöntem ve Düşünce Tarihi Yazımı: Tashihçi Gazzâlî Araştırmalarından Hareketle Bir Değerlendirme*

Methods in Islamic Philosophy Studies and Historiography of Thought: An Evaluation Based on Revisionist al-Ghazâlî Studies

Burak Veysel Erman¹

*Makalenin daha önceki bir hali üzerinden kıymetli yorumlarda bulunan Doç. Dr. Eşref Altaş, Prof. Dr. M. Cüneyt Kaya ve Doç. Dr. Mustakim Anıcı'ya, çeşitli vesilelerle bu makaleyi birkaç kere gözden geçirerek görüşlerini paylaştan Alirza Farımaş ile Halit Şamil Akbal'a ve değerlendirmeleriyle makaleye önemli katkılar sunan iki hakeme müteşekkirim.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Burak Veysel Erman (Arş. Gör.),
Yalova İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi
Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye
E-posta: burak.erman@yalova.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3475-4957

Başvuru/Submitted: 16.05.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.07.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.08.2022

Kabul/Accepted: 17.08.2022

Atf/Citation: Erman, Burak Veysel. İslam Felsefesi Çalışmalarında Yöntem ve Düşünce Tarihi Yazımı: Tashihçi Gazzâlî Araştırmalarından Hareketle Bir Değerlendirme. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/2, (Eylül 2022): 779-803.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1117151>

Öz

İslam felsefesi çalışmalarında yöntem sorunu söz konusu olduğunda, çoğu zaman İslam felsefesinin kapsamı ve mahiyeti tartışılmaktadır. Bununla birlikte bu sorunun genel düşünce tarihi yazımı tartışmaları bağlamında ele alınması gerektiği şeklinde öneriler dile getirilmiştir. Bu makalede söz konusu öneriler dikkate alınarak, düşünce tarihi yazımının gelişim sürecinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlardan hareketle, Türkiye'de süregelen İslam felsefesi çalışmalarına dair bir teorik zemin sunulmaktadır. Makalede ele alınan üç düşünce tarihi yazımı yaklaşımı, Jacob Brucker tarafından öne sürülen felsefe tarihi yaklaşımı, Arthur Lovejoy'un fikirler tarihi yaklaşımı ve Quentin Skinner'in entelektüel tarih yaklaşımıdır. Bir düşünürü ait fikirlerle alakalı olarak felsefe tarihi yaklaşımı, düşünürün tüm düşüncelerinin oluşturduğu bütün üzerinden; fikirler tarihi yaklaşımı, düşüncenin kendini gösterdiği farklı bağlamlar üzerinden; entelektüel tarih yaklaşımı ise düşünürün içinde var olduğu dil ve toplum bağlamı üzerinden açıklamalar elde etmeyi önerir. Buna ilaveten, söz konusu teorik zemin tashihçi Gazzâlî imajını temsil eden Richard Frank, Frank Griffel, Alexander Treiger and Kenneth Garden'a ait bazı çalışmalara dair değerlendirmelerle somutlaştırılmaktadır. Ayrıca sonuç kısmında, makalede ele alınan yaklaşımlar üzerinden Türkiye'deki İslâm felsefesi çalışmalarıyla alakalı bazı kanaatlere yer verilmektedir. Bununla birlikte bu makale bir yaklaşım önerisinden ziyade, düşünce tarihi yazımındaki üç farklı yaklaşımın yansımalarını incelemekte ve söz konusu yaklaşımlar benimsenirken gereken farkındalığın oluşmasını arzu etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Düşünce tarihi yazımı, İslam felsefesi, yöntem, Gazzâlî, felsefe tarihi

ABSTRACT

When concerned with the issue of methodology in the study of Islamic philosophy, the matter of discussion usually involves the scope of Islamic philosophy. However, the suggestion is made that this problem must be considered within the general historiography of thought. Accordingly,

this article recommends a theoretical basis regarding Islamic philosophy studies in Turkey through three historiography of thought approaches: the history of philosophy approach as presented by Jacob Brucker (1742-1744), the history of ideas approach as presented by Arthur Lovejoy (1936), and the intellectual history approach as presented by Quentin Skinner (1969). Historical causal explanations regarding the thoughts of a philosopher are suggested to be based on the philosopher's overall system of thought according to the history of philosophy approach, on various contexts in which that thought is observed according to the history of ideas approach, and on the language and sociopolitical context according to the intellectual history approach. Moreover, this article concretizes the theoretical basis through evaluations of the revisionist al-Ghazālī studies by Richard Frank (1992, 1994), Frank Griffel (2009), Alexander Treiger (2012), and Kenneth Garden (2014). Lastly, some opinions about Islamic philosophy studies in Turkey are given using the approaches discussed in the article. Along with this, the article does not suggest a method, yet it examines three historiography of thought approaches and aims to raise awareness of these approaches as they are adopted.

Keywords: Historiography of thought, Islamic philosophy, Method, al-Ghazālī, History of philosophy

EXTENDED ABSTRACT

When concerned with the issue of methodology in the study of Islamic philosophy, usually the scope of Islamic philosophy becomes a matter of discussion. Along with this, it was suggested to consider this problem within the context of discussions on the historiography of thought. Based on this suggestion, the article aims to provide a theoretical basis regarding Islamic philosophy studies in Turkey by examining various historiography of thought approaches. Moreover, within the context of al-Ghazālī studies, this theoretical base is concretized based on evaluations of three groups of studies that represent the revisionist al-Ghazālī portrait.

The first approach this article discusses was theorized by Jacob Brucker (1742-1744) and is known as the history of philosophy. This approach is also regarded as the basis of the modern history of philosophy discipline. Unlike previous doxographical history of philosophy studies, Brucker focused on the consistencies within the thoughts of each philosopher by instrumentalizing *system of philosophy* concept within his historiography of philosophy. He argued that the system of philosophy must be built in a way where some of the philosopher's thoughts are central while others are peripheral. According to Brucker, in order to be considered a philosopher, one's overall system of philosophy must be deduced from specific principles. Even though this history of philosophy approach is not applied so strictly, it has been influential in many studies written since the 18th century.

The second approach belongs to Arthur Lovejoy (1936) and proposed in his work *The Great Chain of Being*. Lovejoy consciously differentiated his approach from the history of philosophy and proposed the history of ideas approach as an alternative in studies on the history of thought. Accordingly, one must not focus on philosophers' idiosyncratic complex systems of philosophy but instead must focus on the unit ideas that have more distinctive meanings and are encountered in more numerous fields.

Thirdly and finally, with the intellectual history approach, Quentin Skinner (1969) criticized the previous approaches, especially the history of ideas, and argued that one must primarily

focus on the social and linguistic contexts in which the philosopher expresses their thoughts.

Similar to all historians in general, the responsibility of the historian of thought is to provide relevant causal explanations after identifying the historical facts. Therefore, these three approaches may be regarded as three dimensions to benefit from while generating explanations about philosophers' thoughts. For instance, even if authors had not explicitly mentioned them, these three approaches are able to be observed in revisionist al-Ghazālī studies. The history of philosophy approach is arguably more dominant in the studies of Richard Frank (1992, 1994) and Frank Griffel (2009) as they frequently focused on the consistencies among the thoughts of al-Ghazālī and tended to explain al-Ghazālī's thoughts based on his other thoughts. The danger here is to approach one's thoughts with prejudice due to the intense consideration of their other ideas.

Alexander Treiger (2012) focused on al-Ghazālī's theory of mystical cognition with an Avicennian basis, and the history of ideas approach is more dominantly observed in his study. However, the danger with this approach is to overlook the more recent version of the unit idea the philosopher adopted by reducing the idea to a previous context.

Lastly, the intellectual history approach is easily recognized as being dominant in the Kenneth Garden's (2014) work *The First Islamic Reviver*. More specifically, Garden proposed the need to focus on the socio-political context in which al-Ghazālī had formed his thoughts and his revivalist discourse in order to understand them. Overall, even if some previously ambiguous points become clarified by considering the social context, the feasibility of testing the validity of these arguments becomes weaker with the intellectual history approach.

This study's conclusion section includes several opinions about Islamic philosophy studies in Turkey based on the historiography of thought approaches and how they've been reflected in al-Ghazālī studies. One should note that the opinions of some pioneering Islamic philosophy researchers in Turkey resemble a flexible form of the history of philosophy approach. Ultimately, importance is had in stating that this article examines three historiography of thought approaches without purporting to suggest a specific approach and draws attention to their favorable and unfavorable consequences. For sure, all three approaches involve benefits. However, this article aims to serve the formation of an awareness of these approaches as they are adopted.

Giriş

İslam felsefesi tarihi yazımı konusunda yapılmış çalışmalar dikkat çekici derecede ortak bir biçimde İslam felsefesi tarihi alanında kaleme alınan eserlerin yöntemlerinden ziyade içeriklerine odaklanmaktadır. Bu çalışmalar kimi zaman eserlerin içeriklerini şekillendiren önyargıları/ön fikirleri tespit etmeye çalışırken kimi zaman içeriklerin genel yapısını incelemektedir. Birkaç örnek zikredecek olursak, Hans Daiber “İslam Felsefesi Tarihi Çalışmamızın Anlamı ve Amacı Nedir?” başlıklı makalesinde, başlangıçta modern felsefe tarihi literatüründe İslam felsefesinin nasıl değerlendirildiğini içerik bakımından ele almakta; sonrasında ise müstakil bir alan olarak İslam felsefesi tarihine dair literatürün yine içerik bakımından nasıl şekillendiği hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹ Dimitri Gutas ise “Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları” başlıklı makalesinde, bu alanda söz konusu dönemde baskın gördüğü “1. Oryantalist Yaklaşım, 2. Mistik/İşrâkî Yaklaşım, 3. Siyasi Yaklaşım” olmak üzere üç yaklaşımın etkilerini incelemektedir.² Son bir örnek olarak Ömer Mahir Alper ise konuyla alakalı makalelerinde İsmail Hakkı İzmirli’nin İslamcı, Hilmi Ziya Ülken’in Türkçü, Macit Gökberk’in ise Batıcı bir perspektifle İslam felsefesi tarihini ele aldıklarını tespit etmektedir.³

Bu duruma paralel olarak İslam felsefesi çalışmalarında yöntem söz konusu olduğunda, tartışılan daha çok İslam felsefesinin kapsamı ve mahiyeti olmuştur.⁴ Bununla birlikte Gutas, adı geçen makalenin sonunda, “Zeyl” kısmında, İslam felsefesi tarihi yazımıyla alakalı henüz kayda değer derinlikte çalışmaların bulunmadığını dile getirmekte ve İslam felsefesi tarihi yazımının genel anlamda felsefe tarihi yazımı bağlamında, yani buradaki tartışmalar gözetilerek

-
- 1 Hans Daiber, “İslam Felsefesi Tarihi Çalışmamızın Anlamı ve Amacı Nedir? İhmal Edilmiş Bir Disiplinin Tarihi”, çev. M. Cüneyt Kaya, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (2004).
  - 2 Dimitri Gutas, “Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları: Arapça Felsefenin Tarih Yazımı Üzerine Bir Deneme”, çev. M. Cüneyt Kaya, 3. Basım, *İbn Sina’nın Mirası*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021).
  - 3 Ömer Mahir Alper, “İsmail Hakkı İzmirli’nin İslam Felsefesini Yorumu: İslâm Felsefesi Tarih yazımına Bir Örnek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003); Ömer Mahir Alper, “The Conceptions of Islamic Philosophy in Turkey”, *Change and Essence: Dialectical Relations Between Change and Continuity in the Turkish Intellectual Tradition*, ed. Şinasi Gündüz – Cafer Yaran (2005); Ömer Mahir Alper, “Hilmi Ziya Ülken’in İslam Felsefesini Yorumu: İslâm Felsefesi Tarih yazımına Bir Örnek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006).
  - 4 Konuyla alakalı genel bir değerlendirme için bk. M. Cüneyt Kaya, “Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”, *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013). Türkiye’deki İslam felsefesi çalışmaları özelinde yöntem konusundaki bu çekimserliğin olası bir sebebi, İslam felsefesi araştırmacılarının tarihçilik ve günümüze bir şeyler söyleme noktasındaki arada kalmışlığı olabilir. Öte taraftan Türkiye’deki genel felsefe tarihi yazıcılığının da yöntem tartışmaları konusunda İslam felsefesi çalışmalarından çok farklı bir durumda olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu durumlarla ilgili olarak bk. M. Cüneyt Kaya, “Yaşayan Bir Gelenekten Akademik Bir Disipline İslam Felsefesi”, *İslam Felsefesi: Geçmiş ve Günümüze Dair Bazı Meseleler*, ed. Abdulkadir Filiz (Köln: Plural, 2017), 37 vd.; Ali Utku – M. Cüneyt Kaya, “Türkiye’de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Literatür Değerlendirmesi”, *TALİD* 9/17 (2011), 41 vd.

ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.⁵ Peki Gutas'ın bu teklifinin makalenin yazıldığı 2002 senesinden bu yana değerlendirildiği yahut teknik anlamda bir yöntem tartışmasının oluşmasına yol açtığı söylenebilir mi? Görebildiğimiz kadarıyla bu sorunun cevabı olumsuzdur.

Bunun tespit edebildiğimiz bir istisnası İsmail Kurun'un yakın zamanda tamamladığı "İslam Felsefesi Tarihinin Eleştirel Yeniden-İnşası: İbn Sina Epistemolojisi Örneği" başlıklı doktora tezidir. Bu tezin "Felsefe Tarihyazımı Teorisi ve Metodolojisi" başlıklı birinci kısmı felsefe tarihi yazımında yöntem tartışmalarına yer vermekte ve yazarın kendisi de bu tartışmalar bağlamında belirli bir pozisyon tercihinde bulunarak tezin başlığında yer alan örnek meseleyi bu pozisyonla hareketle çözümlenmektedir. Kurun bu teziyle birlikte genel felsefe tarihi yazımı tartışmalarını dikkate alarak, İslam felsefesi tarihi çalışmalarına dair bir yöntem teklifinde bulunmaktadır.⁶

Biz bu makalede çağdaş tartışmaların ayrıntısına girmeyeceğiz. Bunun yerine makalenin ana kısmını oluşturan ilk bölümde, düşünce tarihi yazımının gelişim sürecinde ortaya çıkan üç farklı yöntem/yaklaşım üzerinde duracağız. İkinci bölümde ise Batılı araştırmacılar tarafından tashihçi (*revisionist*) olarak adlandırılan ve yeni olduğu ileri sürülen Gazzâlî imajı temellendirilirken öne çıkan bazı Gazzâlî araştırmacılarının çalışmalarıyla, bu üç yaklaşımın nasıl yakınlıklar

5 Gutas, "Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları", 498. Bu noktada Gutas'ın ele aldığı üç yaklaşım içerisinde siyasi yaklaşımın önceki ikisinden farklı olarak içerikten ziyade yöntemle alakalı olduğunu belirtmek gerekir. İslam felsefesi çalışmaları içerisinde Leo Strauss ile takipçileri tarafından temsil edilen bu yöntem, müslüman düşünürler tarafından kaleme alınan eserlerin, üretildikleri toplumsal bağlam ve kullandıkları ezoterik üslup dikkate alınarak yorumlanması gerektiğini ileri sürer. Genel felsefe tarihi yazımı içerisinde de bu yaklaşımın önemli bir yeri vardır ve makalenin ilerleyen kısımlarında buna değinilecektir. İslam felsefesi çalışmaları bağlamında Strauss'un siyasi yaklaşımı özelinde bir yöntem tartışmasının ilerlediğinden söz edilebilir. Nitekim Gutas ele aldığı önceki yaklaşımlarda olduğu gibi, Strauss'un siyaseti dikkate alan hermenötik yöntemine dair de eleştirel bir tutum sergiler. Strauss'un İslam felsefesi yorumu üzerine kapsamlı bir tahlil için bk. Ali Sertan Beşer, *Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yorumu ve Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015). Ayrıca tashihçi Gazzâlî araştırmaları üzerinden Gutas'ın Strauss'la alakalı değerlendirmelerine dair eleştirel bir yaklaşım için bk. Abdullah Özkan, "Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler", *ATEBE* 4 (2020).

6 İsmail Kurun, *İslam Felsefesi Tarihinin Eleştirel Yeniden-İnşası* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021). Kurun, empirik analitik bir çağdaş felsefi pozisyonla İslam felsefe tarihine dair eleştirel yeniden-inşa başlıklı kapsamlı bir araştırma programı önermektedir (s. 124-135). Bu araştırma programı İslam felsefesi birikiminin çağdaş felsefede değerlendirilmesi bakımından gerçekten verimli sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla söz konusu teklif oldukça kıymetli ve dikkate değerdir. Bununla birlikte bizce Kurun'un önerisini felsefe tarihi değil de doğrudan bir felsefe önerisi olarak değerlendirmek daha yerinde olabilir. Zira önerisini temellendirmek için kullandığı felsefe tarihine tarihsel yaklaşımlar – felsefi yaklaşımlar yelpazesi bağlamında felsefe ile felsefe tarihi arasındaki ayırım belirginliğini kaybetmektedir. Bunun bir uzantısı olarak savunduğu felsefe tarihi yazımı "odak noktası olarak bireysel filozofları değil, felsefi problemleri almalıdır" düşüncesi ise felsefe tarihinin felsefenin gelişimini göstermesi gerektiği fikrine dayanmaktadır (s. 18-39). Öyle görünüyor ki Kurun'ın önerisi tarihçilikten doğrudan felsefeye daha yakındır. Bu düşünceler analitik felsefeciler arasında kabul görmüş olsa da İslam felsefesi tarihsininin bu düşüncelerden hareket etmesinin gerekliliği açık değildir. Problem merkezli felsefe tarihi yazımı, felsefe tarihi yazımı yaklaşımlarından yalnızca birisidir. Onun da felsefe tarihi açısından diğerleri gibi faydalı ve yanılma tehlikesi barındıran yönleri bulunmaktadır. Farklı olarak çoğu zaman doğrudan felsefi tartışmalar içerisinde problemin geçmişini ve farklı pozisyonları göstermek için bu yaklaşıma yer verilmektedir. Problem merkezli yaklaşıma dair bir eleştirel değerlendirme için bk. Leo Catana, "Philosophical Problems in the History of Philosophy: What Are They?", *Philosophy and Its History: Aims and Methods in the Study of Early Modern Philosophy*, ed. Mogens Lærke vd. (Oxford, New York: Oxford University Press, 2013).

barındırdığını göstermeye çalışacağız. Bu bölümdeki asıl gayemizin makalenin ana kısmında ele aldığımız üç yaklaşımın birbirine nispetle daha fazla yarar sağlayan veya tehlike barındıran yönlerini somutlaştırmak olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla biz Gazzâlî hakkında yapılan bu çalışmaları ilk bölümde ele aldığımız yaklaşımlara dair tahlilleri belirgin kılmak adına bir örneklem olarak değerlendireceğiz. Son olarak bilhassa Türkiye’deki İslam felsefesi çalışmaları için bu yaklaşımların nasıl bir yerde durduğuna dair bazı kanaatlere yer vereceğiz. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki bu makalenin nihai gayesi, yeni bir yöntem teklifinden ziyade Türkiye’de süregelen İslam felsefesi çalışmaları için düşünce tarihi yazımı yaklaşımları bağlamında bir zemin sunmak ve bu hususla alakalı bir farkındalık sağlamaktır.

1. Düşünce Tarihi Yazımının Gelişim Sürecinde Ortaya Çıkan Üç Yaklaşım

Düşünce tarihi yazımının yöntem açısından geçirdiği dönüşümler üzerinde duracağımız bu bölümde, belirtildiği üzere temelde üç yaklaşıma odaklanacağız. Bu üç yaklaşım, teorisyenleri tarafından sırasıyla “Felsefe Tarihi”, “Fikirler Tarihi” ve “Entelektüel Tarih” şeklinde adlandırılmaktadır. “Düşünce Tarihi” ise makalede bunların tamamını kapsayıcı bir çatı isim olarak kullanılacaktır. Felsefe tarihinin yalnızca belirli bir özel tarih olmaktan çıkıp müstakil bir disiplin olarak değer görmesi Jacob Brucker’ın (1696-1770) çalışmaları sayesinde 18. yüzyılda gerçekleşmiş,⁷ fikirler tarihi ve entelektüel tarih yaklaşımları ise üzerinde durulacak olan çeşitli gerekçelerle sonraki süreçte kendilerini felsefe tarihinden ayırtmıştır. Düşünce tarihi yazımına dair yaklaşımların, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ele alınması imkân dahilindedir. Biz bu makalede tarihsel vakiayı daha iyi yansıttığımızı düşündüğümüz Maurice Mandelbaum ve Leo Catana’nın bu konudaki çalışmalarını esas aldık.⁸

1.1. Felsefe Tarihi

Brucker’ın beş ciltlik felsefe tarihi 1742-1744 yılları arasında Almanya’da yayımlanana kadar düşünce tarihi kendisini iki şekilde göstermekteydi. Bunlardan birincisi tabakât literatüründe⁹

7 Leo Catana, “The Concept ‘System of Philosophy’: The Case of Jacob Brucker’s Historiography of Philosophy”, *History and Theory* 44/1 (2005).

8 Bu yaklaşımlarla alakalı farklı okuma ve değerlendirmeler için bk. Richard Rorty vd., “Introduction”, *Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy*, ed. Richard Rorty vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Richard Rorty, “The Historiography of Philosophy: Four Genres”, *Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy*, ed. Richard Rorty vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Wolfgang-Rainer Mann, “The Origins of the Modern Historiography of Ancient Philosophy”, *History and Theory* 35/2 (1996). Aslına bakılırsa Mann’in modern dönemde düşünce tarihi yazımının gelişimine dair okuması da bizim açımızdan oldukça belirleyici bir konumdur. Mann 18. yüzyıla gelindiğinde tamamen felsefi ve tamamen tarihsel olmak üzere felsefe tarihine iki farklı yaklaşım olduğunu, Kant gibi filozofların da eleştirileri neticesinde yüzyılın sonlarında Gustav Fülleborn’un çalışmalarında “ne tamamen felsefi ne tamamen tarihsel veya hem felsefi hem tarihsel” (s. 169) bir felsefe tarihi disiplini inşa edildiğini düşünmektedir (s. 180-183). Mann’in söz konusu yüzyıldaki dönüşüme dair çizdiği resim yerinde olmakla birlikte Leo Catana’nın bu dönüşümün kaynağı olarak Fülleborn değil de Brucker önerisi daha ikna edici görünüyor bk. Leo Catana, *The Historiographical Concept ‘System of Philosophy’, Its Origin, Nature, Influence, and Legitimacy* (Leiden: Brill, 2008), 260–265.

9 Genel itibarıyla felsefe ve tıp tarihi bakımından tabakât literatürünün ele alındığı incelemelerden oluşan kıymetli bir çalışma için bk. Mustakim Arıcı (ed.), *Felsefe Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

olduğu gibi filozofların hayatları hakkında bilgilerin verildiği ve onların önemli görülen fikirlerinin zikredildiği felsefe tarihi kitaplarıydı. Milattan sonra 3. yüzyılda yaşayan Diogenes Laertius'a ait *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı doksografi türü kitap, 15. yüzyılda Latinceye tercüme edilmişti. Takip eden yüzyıllarda geçmiş düşünürlerle alakalı bilgiler çeşitlenmesine ve genişlemesine rağmen, 18. yüzyıla gelinene kadar yazılan birçok genel düşünce tarihi kitabında Laertius'un bu eseri model olarak kullanılmaya devam etti.¹⁰

Düşünce tarihinin kendisini gösterdiği diğer bir yer, erken-modern dönemde filozofların ilgilendikleri meseleleri tartıştıkları eserleriydi. Bu eserlerde problemler tartışılırken yeri geldikçe geçmiş düşünürlerin söz konusu problemle ilgili görüşlerine yer veriliyor ve problemlerin tartışılması ile geçmiş düşünürlerin görüşlerinin eleştirisi iç içe geçiyordu.¹¹

Bu bağlamda Jacob Brucker'ın felsefe tarihi kitabı modern felsefe tarihi yazımının başlangıcı kabul edildi. Peki Brucker'ın söz konusu eserlerden farkı neydi ve düşünce tarihi yazımında nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdi? Brucker, filozofların hayatlarına dair bilgilerin ve parça parça onların düşüncelerinin yer aldığı doksografi türü düşünce tarihi eserlerinden farklı bir yaklaşım benimsedi. Filozofların düşüncelerinin sistematik ve bütünlüklü bir şekilde sunulması gerektiğini düşünüyordu. Esasında, bu öneri daha önce Brucker'ın yakın olduğu başka bazı isimler tarafından da dile getirilmişti. Fakat Brucker'ın 1742-1744 yılları arasında yayımlanan genel felsefe tarihi kitabı, söz konusu teklifin bu genişlikteki ilk örneğini oluşturdu ve yazılan sonraki eserler için yaklaşım bakımından belirleyici oldu.¹²

Burada üzerinde durulması gereken en önemli husus Brucker'ın “felsefe sistemi” kavramıdır. Sistem kavramı önceleri “yönetim organlarından oluşan bütün”, “çeşitli parçalardan oluşan canlı organizma” ve “farklı parçalarına nispetle alem” gibi anlamları ifade etmek için kullanılmaktaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “çeşitli alt bölümlerden oluşan ilmî disiplinler” için kullanılmaya başladı. 17. yüzyılda ise artık düşünürler tarafından eser verdikleri alanı, nedensellik ilişkilerini kurarak ve bütünlüklü bir tarzda ele aldıklarını ifade etmek için kullanılmaya başladı. Bu bağlamda Brucker'ın içinde bulunduğu Alman Eklektisizm geleneğine mensup düşünürler, felsefi hakikatlerin gelenek içerisinden özgür bir biçimde tespit edilip bir sistem dahilinde bir araya getirilmesi ve bu şekilde savunulması gerektiğini düşünüyordu.¹³

10 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 2. Bir karşılaştırma yapmak adına Laertius ile Brucker'ın Platon'a dair değerlendirmeleri kıyaslanabilir. Bk. Diogenes Laertius, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 129–172; Johann Jacob Brucker, *The History of Philosophy, From the Earliest Times to the Beginning of the Present Century* (Londra, 1791), 1/199–237. Ayrıca Brucker'ın yaşadığı dönemde kullanımda olan genel felsefe tarihi kitaplarına dair bir çalışma için bk. Giovanni Santinello – Gregorio Piaia (ed.), *Models of the History of Philosophy* (Londra: Springer, 2011).

11 Bahsi geçen durumun İslam dünyası için de geçerli olduğu söylenebilir. Hem tabakât türü eserlerin hem de problem tartışılırken konuyla alakalı geçmiş düşünürlerin fikirlerine yer verilmesinin çeşitli örnekleri zikredilebilir. Burada söz konusu bağlamı somutlaştırmak adına Ficino'nun İbn Rüşd'ün akılların birliği görüşünü eleştirirken İbn Sînâ ve Gazzâlî de dahil olmak üzere kendisinden önceki birçok düşünürün konuyla alakalı kanaatlerini aktarımı için bk. Marsilio Ficino, *Platonic Theology*, nşr. James Hankins – William Roy Bowen, çev. Michael J. B. Allen (Cambridge, Mass., Londra: Harvard University Press, 2005), 8–53.

12 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 2.

13 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 13–22.

Bu noktada Brucker'ın gerçekleştirdiği dönüşüm, kendilerinin bir felsefe yöntemi olarak savunduğu felsefe sistemi anlayışını düşünce tarihi yazımında bir araç haline getirerek geçmişte yaşamış her bir filozofun düşüncelerini bu araç, yani felsefe sistemi anlayışı üzerinden okumak olmuştur.¹⁴ Böylece felsefe tarihi, yalnızca filozofların yaşamlarına ve düşüncelerine dair parça parça bilgilerin tespit edilmesi şeklindeki tarihi araştırmadan farklı olarak, her bir filozofa ait düşünceler arasındaki tutarlılıkların ve ilişkilerin üzerinde durulan felsefi bir disiplin haline gelmiştir.¹⁵

Brucker'ın felsefe tarihi yazımında uyguladığı felsefe sistemi anlayışının birkaç özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ve belki de en önemlisi her filozofun felsefe sisteminde bir veya birkaç temel ilke bulunduğu düşüncesidir. Buna göre belirli bir filozofun tüm felsefi sistemi bu ilke veya ilkeler üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu ilke tespit edildiğinde filozofun bütün bir felsefe sistemi tümdengelsel olarak bu ilkedен çıkarılabilir.¹⁶ Örneğin Brucker'ın Platon'un felsefe sistemi için tespit ettiği ilkeler Tanrı, madde ve idealar düşüncesiydi. Daha sonra Brucker'ın felsefe sistemi anlayışından etkilenen başka felsefe tarihçileri, bu ilkelerden ilk ikisini eleyerek Platon'un tüm felsefe sisteminin idealar düşüncesi etrafında şekillendiğini düşüneceklerdi.¹⁷

İkinci özellik, felsefenin diğer disiplinlerden bağımsız olmasıdır. Buna göre felsefe sistemi, felsefe içerisinde tespit edilen bir ilke üzerine yine felsefe içerisinde inşa edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu felsefi sistemin ilkesinin yahut belirli parçalarının başka disiplinlerden alınması gibi bir durum söz konusu değildir. Üçüncü özellik olarak felsefe sistemi ontoloji, epistemoloji, etik gibi tüm bölümleriyle bir bütün olarak aynı felsefi ilke veya ilkeler üzerine inşa edilmektedir. Dolayısıyla bu sistemin her bir parçası arasında bir tutarlılık söz konusu olmalıdır.

Brucker felsefe tarihi kitabında yer verdiği Thales, Platon, Aristoteles ve Bruno gibi her bir filozofun felsefe sistemini tespit ettiği ilkeler üzerinden yeniden inşa etmeye çalıştı. Söz konusu ilkeleri, felsefe sistemini temsil eden evin temeli olarak düşünüyordu. Düşünceleri bu şekilde sistematik olarak sunulamayan kimselerin tam anlamıyla bir filozof olarak değerlendirilmeyeceğini, dolayısıyla genel felsefe tarihi kitaplarında kendilerine yer verilmemesi gerektiğini ileri sürmekteydi.¹⁸

Brucker'ın sınırlarını çizdiği bu felsefe tarihi yazımı yöntemi, onun sunduğu katılıkla oldukça sınırlı bir şekilde uygulanmıştır. Kendisinden sonra bu alanda çalışmalar yapan Tenneman, Schleiermacher, Hegel ve Eduard Zeller gibi isimler Brucker'ın eseriyle alakalı eleştirilerini dile getirmişlerdir. Bu eleştiriler bir taraftan Brucker'ın felsefe tarihinin noksanlıklarına işaret ederken, öte taraftan onun etki alanını göstermektedir. Leo Catana'nın Brucker'ın etkilerini

14 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 186–189.

15 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 12.

16 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 16, 32.

17 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 204.

18 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 31–34.

takip ettiği eseri dikkate alınacak olursa onun felsefe sistemi anlayışı, öngördüğü katılıkta olmasa da yukarıda zikredilen isimlerin tamamının düşünce tarihi yazımında etkili olmuştur. Catana'ya göre felsefe sistemi anlayışının felsefe tarihi çalışmalarına etkisi öyle derin ve süreklidir ki bu anlayış neredeyse felsefe tarihi disipliniyle özdeşleşmiştir.¹⁹

Bu etki en hafif haliyle felsefe sistemi anlayışı üzerinden incelenen filozofların asıl görüşleri ile bunlar tarafından belirlendiği düşünülen ikincil görüşleri arasında ayırım yapılması şeklindedir.²⁰ Dolayısıyla Brucker'den sonra birçok felsefe tarihçisi inceledikleri filozofların düşünceleriyle alakalı böyle bir yaklaşım sergilemiştir. Bu şekilde düşünüldüğünde felsefe sistemi anlayışının etkilerini hem Batı felsefesi tarihi yazımında hem de İslam felsefesi tarihi yazımında şu anda dahi görmek mümkündür.

Sırada ele alacağımız iki yaklaşım ise, filozofların düşüncelerine felsefe sistemi anlayışından farklı bir şekilde yaklaşılabilirliği düşüncesinden neşet etmiştir. Fikirler tarihi ve entelektüel tarih yaklaşımları, filozofların dile getirdiği düşüncelerle alakalı felsefe tarihinin göz ardı ettiği bazı noktaların ortaya çıkarılması için daha farklı bir yöntem benimsemiş, bu şekilde kendilerini felsefe tarihinden ayırtmışlardır. Bununla birlikte felsefe tarihi içerisinde kalarak felsefe sistemi anlayışından farklı bir şekilde -örneğin problem merkezli bir yaklaşımla- felsefe tarihi yapılması gerektiğini düşünenler de bulunmaktadır. Fakat bunlar en nihayetinde belirli bir filozof söz konusu olduğunda onun kendi düşünceleri arasındaki tutarlılıkları ve ilişkileri esas aldığından burada bu meseleye ayrıca girmeyeceğiz.²¹

1.2. Fikirler Tarihi

Fikirler tarihi (*History of Ideas*) yaklaşımı Arthur Lovejoy tarafından 1936'da yayımlanan *Varlık Zinciri (The Great Chain of Being)* kitabında, felsefe tarihine bir alternatif olarak ileri sürülmüştür.²² Lovejoy'un bu kitaptan önceki dönemine baktığımızda onun felsefe tarihi ile oldukça ilgili olduğunu görmekteyiz. Lovejoy 1890-1899 yılları arasında California ile Harvard üniversitelerinde felsefe eğitimi almış, 1899 yılında Stanford'da çalışmaya başladığında kapsayıcı bir felsefe tarihi dersinin tüm felsefe eğitiminin temelinde yer alması gerektiğini belirten bir öneride bulunmuştur.²³

Lovejoy 1904'te yaptığı bir çalışmasında Bruno ve Spinoza'nın felsefe sistemlerini şekillendiren metafizik ilkelerin Plotinus'un felsefe sisteminin ilkelerinde bulunabileceğini ileri sürmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Lovejoy bu dönemde Brucker'ın felsefe sistemi

19 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 276 vd. Leo Catana bu anlayışın izini oldukça tafsilatlı bir biçimde takip etmektedir (s. 193-282). Ayrıca Catana buranın devamında Brucker'ın önerdiği felsefe tarihi yaklaşımına dair Gadamer'i de içine alan kapsamlı bir eleştiriye yer verir (s. 283-304).

20 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 232 vd.

21 Problem merkezli genel felsefe tarihi ile Brucker'ın ilişkisi için bk. Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 260-265.

22 Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being, A Study of the History of an Idea*, (Cambridge MA: Harvard University Press, 1936), 3.

23 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 269.

anlayışının etkilerini görebileceğimiz bir felsefe tarihi yaklaşımına sahiptir. Bununla birlikte o, farklı filozofların sistemleri arasında ilişkiler kurmaya çalışmaktadır.²⁴

Varlık Zinciri'nde ise Lovejoy felsefî düşüncelerin ele alınması için önerdiği alternatif olan fikirler tarihinin felsefe tarihine göre "bir yönden daha hususi bir yönden ise daha az kısıtlanmış" olduğunu belirtmektedir. Fikirler tarihinde filozofların veya belirli felsefî ekollerin felsefe sistemlerinin bütünü yerine onları meydana getiren belirli birim-fikirler dikkate alınacaktır. Bununla birlikte bu birim-fikirler yalnızca belirli bir filozofun yahut farklı filozofların felsefe sistemleri içerisinde değil; bilim, edebiyat, sanat, din, siyaset gibi alanlardaki yansımaları da dikkate alınarak incelenecektir. Bu eserin devamında Lovejoy fikirler tarihi çalışmasının ilk örneği olarak varlık zinciri fikrini incelemektedir.²⁵

Peki Lovejoy niçin böyle bir alternatif geliştirmeye ihtiyaç duymuştur? Bu soruya cevaben Maurice Mandelbaum'un yaptığı tespitler, makalenin sonraki kısmında Gazzâlî araştırmalarıyla alakalı değerlendirmelerle daha da belirginleşecektir. Mandelbaum'a göre Lovejoy'un eserlerini okuyan bir kimsenin onun açıklık ve berraklık tutkunu bir düşünür olduğunu fark etmemesi mümkün değildir. Lovejoy felsefî düşüncelerle alakalı müphemliklerden rahatsızlık duymakta ve incelemelerinde bir duruluk yakalamaya çalışmaktadır.²⁶ Gazzâlî'nin fikirleri incelendiğinde ilk bakışta göze çarpan karmaşıklığın, Lovejoy'un bu yaklaşımını Gazzâlî hakkında yapılan araştırmalar için önemli kıldığı düşünülebilir.²⁷

Bu bağlamda Lovejoy kendisini fikirler tarihine iten üç hususu dile getirmektedir. Bunlardan birincisi incelemelerinde çok farklı dönemlerde, farklı düşünürler ve sahalarda aynı fikirlerin etkin olduğunu görmesidir. İkincisi kavramların anlamlarıyla alakalı karışıklıklar, değişimler ve müphemlikler iken; üçüncüsü incelediği neredeyse tüm düşünürlerde karşılaştığı ve bazen tek bir metinde bile kendini belli eden zihinsel gerilimler ile sallantılardır.²⁸ Dolayısıyla öyle görünüyor ki Lovejoy, bir filozofun çoğu zaman müphemlik ve karmaşıklık barındıran düşüncelerini sistematik bir biçimde bir araya getirmeye çalışmak yerine; anlam çerçevesi belirgin ve dolayısıyla berraklık barındıran bir birim fikrin etkilerini takip etmeyi tercih etmiştir.

24 Catana, *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'*, 267. Lovejoy'un yaklaşımının değişmesiyle Bruno okumasının nasıl değiştiğine dair ayrıca bk. Leo Catana, "Lovejoy's Readings of Bruno: Or How Nineteenth-Century History of Philosophy was 'Transformed' into the History of Ideas", *Journal of the History of Ideas* 71/1 (2010).

25 Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 3 vd. Lovejoy'un yaklaşımına dair bazı değerlendirmeler için bk. Leo Catana, "Intellectual History and the History of Philosophy: Their Genesis and Current Relationship", *Companion to Intellectual History*, ed. Richard Whatmore – B. W. Young (Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 2016), 132–133; Maurice Mandelbaum, "The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy", *History and Theory* 5 (1965), 35.

26 Mandelbaum, "The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy", 41–42.

27 Gairdner tarafından 1914'te kaleme alınan makalede Gazzâlî problemi şeklinde ifade edilen bu durumla alakalı kısa bir değerlendirme için bk. Özkan, "Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler", 18–20.

28 Mandelbaum, "The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy", 41.

1.3. Entelektüel Tarih

Cambridge tarihçilerinden Quentin Skinner, 1969 yılında yayımlanan ve daha sonra 2002 yılında gözden geçirdiği “Meaning and Understanding in the History of Ideas” başlıklı makalesinde, kendisine kadar gelen düşünce tarihi yazımına yönelik önemli eleştiriler dile getirmiş ve alternatif bir yöntem önermiştir.²⁹ Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere Skinner’ın öncelikli hedefi Lovejoy’un fikirler tarihi yaklaşımıdır. Bununla birlikte, daha sonra entelektüel tarih olarak anılacak bir alternatif yöntem önermiş olması, onun eleştirilerini düşünce tarihi yazımının geneli için düşünmeyi gerektirmektedir.

Skinner’ın düşünce tarihi yazımına dair eleştirilerini ele alırken onun hem eğitim geçmişi hem de meslekî kariyeri itibarıyla bir siyaset düşüncesi tarihçisi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Onun özelden fikirler tarihine genelde düşünce tarihi yazımına yönelik en temel eleştirisi, düşünceler ele alınırken onları dile getiren öznenin göz ardı edilmesi ve düşüncelerin öznenin durumundan soyutlanmış bir biçimde ele alınmasıdır. Skinner sorunlu gördüğü bu yaklaşımın, mitoloji olarak ifade ettiği üç soruna yol açtığını dile getirir.³⁰

Bunlardan birincisi “öğretiler mitolojisi”dir. Skinner bu sorunun örneği olarak doğrudan Lovejoy’un *Varlık Zinciri*’ni ele alır. Öğretiler mitolojisini kabul eden düşünce tarihçisi/fikirler tarihçisi, belirli bir öğretinin onu dile getiren öznesinden bağımsız bir şekilde tarihin birçok noktasında kendisini gösterdiğini düşünür. Bu durum tıpkı Lovejoy’un varlık zinciri fikrine yaklaşımında olduğu gibidir. Oysa bu öğretiler tarihin herhangi bir noktasında, farklı kimliklere sahip özneler tarafından dile getirilir. Dolayısıyla söz konusu öğretiler öznenin durumuyla birlikte ele alınmalıdır. Böyle olunca aslında karşılaşılan öğretilerin aynı olduğunu söylemek doğru olmaz. Zira o her bir öznenin durumu ve düşünceleriyle birlikte farklı bir öğreti olarak bulunmaktadır.³¹

Skinner’ın dile getirdiği ikinci sorun, tutarlılık mitolojisidir. Ona göre bu soruna yol açan şey aslında sistem anlayışıdır. Belirli bir filozofun tüm hayatı boyunca dile getirdiği düşüncelerden bir felsefe sistemi çıkarma arayışı, araştırmacıyı tutarlı bir sistem arayışına itmektedir. Oysa öznenin durumu dikkate alındığında, onun gerçekten de farklı durumlarda birbiriyle tutarlı olmayan fikirler dile getirdiği düşünülebilir. Üçüncü ve son sorun ise geçmişe yansıtma (*prolepsis*) mitolojisidir ki buna göre düşünce tarihçileri inceledikleri filozofun yaşadığı dönemden sonraki herhangi bir dönemde karşılaştıkları bir anlamı, daha anlaşılır kılmak adına incelenen filozofun düşüncelerine yansıtılmaktadırlar.³²

Varlık zinciri dışında Skinner’ın bu sorunlarla alakalı kullandığı örneklerin neredeyse tamamı kendi çalışma sahası olan siyaset düşüncesi tarihindendir. Her ne kadar entelektüel

29 Quentin Skinner, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *Visions of Politics*, ed. Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

30 Skinner, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, 59–62.

31 Catana, *The Historiographical Concept ‘System of Philosophy’*, 309.

32 Skinner, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, 67–72; Catana, *The Historiographical Concept ‘System of Philosophy’*, 311–314.

tarih yaklaşımı düşünce tarihi yazımının geneli için bir alternatif yöntem olsa da çoğunlukla siyaset düşüncesi tarihi alanında sürdürülecektir.³³

Skinner’ın önerdiği bu yaklaşımda iki kavram öne çıkmaktadır: niyet ve bağlam. Belirli bir düşünürün fikirleri ele alınırken onun o fikirleri niçin dile getirme ihtiyacı hissettiği, bağlam dikkate alınarak ortaya çıkarılmalıdır. Aslına bakılırsa Skinner, fikirlerin dile geldiği iki bağlama odaklanmaktadır. Bunlardan birincisi dönemin dilidir. Dolayısıyla araştırmanın bir bölümü yazarın kullandığı dile ve kavramlara dair olacaktır. İkincisi ise sosyal bağlamdır ki bu da yazarın eserini dile getirirken hangi toplumsal dinamiklerden etkilendiğini göstermeye yöneliktir.³⁴

1.4. Ara Değerlendirme

Günümüz düşünce tarihi yazımında farklı baskınlıklarla da olsa, üç yaklaşımın her birinin etkisini görmek mümkündür. Öyle ki yakın zamanda Princeton Üniversitesinden Daniel Garber, Yale Üniversitesinden Michael Della Rocca’nın Spinoza’nın felsefesine dair çalışmasını, belirli ilkelerden hareketle Spinoza’nın düşüncelerini bütünlüklü bir biçimde açıklama teşebbüsü olduğu için eleştirdi. Garber’a göre felsefe tarihi çalışmaları bize filozofları bu basitlikte değil tüm karmaşıklığıyla, onun bocalamalarını ve etkileşimlerini de gösterecek biçimde sunmalıdır. Della Rocca ise incelediği düşünürün metinlerinde herhangi bir tahripte bulunmadığı müddetçe, kendi yaklaşımının meşru bir yaklaşım olduğunu dile getirmektedir. Della Rocca Alman idealizmine atıfta bulunarak “bizim için bir şeylerin var olması onların akledilir, yani idrak edilebilir olması demektir” şeklindeki sloganı hatırlatır.³⁵ Dolayısıyla ona göre felsefe tarihçisinin yapması gereken şey, geçmişte yaşamış filozofların düşüncelerini bugün için yeniden var kılmaktır ki bu da ancak söz konusu düşüncelerin okuyucu tarafından kavranabilir bir sunumu sayesinde mümkündür.

Söz konusu tartışmanın tamamı incelendiğinde, birçok noktada bahsi geçen üç yaklaşımın yansımalarını fark etmemek mümkün değildir. Bu bağlamda Yunan felsefesi hakkında oldukça etkili çalışmalar kaleme almış olan felsefe tarihçisi Eduard Zeller’den bir alıntı paylaşmak yerinde olacaktır:

Felsefe tarihinin, tıpkı tüm tarih türlerinin olduğu gibi, bir çifte görevi bulunmaktadır. O, gerçekleşmiş olanı tasvir etmeli ve onu açıklamalıdır. Bu görevlerden ikincisi [olan açıklama], ancak onun (tasvir edilen şeyin) nedeninin araştırılması ve söz konusu nedenin anlaşılması yoluyla olur ki bu da tek tek unsurların *daha geniş bir bağlama yerleştirilmesi* ile gerçekleşir.³⁶

33 Catana, “Intellectual History and the History of Philosophy”, 133–134. Entelektüel tarihi ortaya çıkış süreci ve etkileriyle ele alan bir çalışma için bk. Richard Whatmore, *Entelektüel Tarih Nedir?*, çev. Kahraman Şakul (İzmir: Işık Yayınları, 2017).

34 Catana, *The Historiographical Concept ‘System of Philosophy’*, 314-317.

35 Bk. Daniel Garber, “Superheroes in the History of Philosophy: Spinoza, Super-Rationalist”, *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015); Michael Della Rocca, “Interpreting Spinoza: The Real is the Rational”, *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015); Daniel Garber, “Some Additional (But Not Final) Words”, *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015).

36 Eduard Zeller, “Die Geschichte der Philosophie, ihre Ziele und Wege”, *Eduard Zellers Kleine Schriften*, ed. Otto Leuze (Berlin: De Gruyter, 1910), 410 akt. Catana, *The Historiographical Concept ‘System of Philosophy’*, 233.

Hatırlanacak olursa Zeller, Brucker'ın felsefe sistemi anlayışını müsamahalı bir biçimde sürdürülenlerden biriydi. Bu durumda yukarıdaki alıntı, onun filozofların düşüncelerini asıl fikirler ve onlar etrafında şekillenen ikincil fikirler şeklinde ayrıştırmasına dair bir gerekçe olarak da okunabilir. Felsefe tarihçisi, belirli bir filozofun görüşlerini tasvir ettikten sonra bunların nedenine dair de bir açıklama sunmalıdır. Bu açıklama ise ancak söz konusu düşünceleri belirli bir bağlam içerisinde değerlendirmekle mümkündür. Zeller'e göre bu bağlam filozofun dile getirdiği tüm düşüncelerden oluşan sistematik yapıdır. Özetle, bir filozofun belirli bir düşüncesi, tüm düşüncelerinin oluşturduğu felsefe sistemi bağlamında değerlendirildiğinde ona dair bir neden ve açıklama sunulmuş olacaktır.

Yine bu şekilde düşünüldüğünde Lovejoy ve Skinner'ın alternatif yöntem teklifleri, filozofların düşüncelerine dair farklı açıklama bağlamı teklifleri olarak değerlendirilebilir. Lovejoy fikirler tarihinde belirli bir düşünceye dair irtibatların, düşüncenin gözlemlendiği farklı alanlarda bulunabileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla ona göre düşünceye dair açıklamaların elde edilebileceği daha geniş bağlam, başka filozofların/düşünürlerin düşünceleri veya düşüncenin daha farklı görünüm kazandığı alanlardır. Felsefi fikirlerle alakalı olarak ise bu bağlam çoğu zaman başka düşünürlerin eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece söz konusu fikir, diğer düşünürlerin eserlerinde kendisini gösterdiği biçimlerle açıklanmakta ve anlaşılmaktadır. Skinner'ın entelektüel tarih için önerdiği bağlam ise düşüncenin ifade edildiği dönemin dili ve toplumsal şartlarıdır.

Meseleye böyle baktığımızda söz konusu üç alternatif yöntem, tasvir edilen belirli bir düşünceye dair nedensel açıklamaların sunulabileceği üç boyut haline gelir. Dolayısıyla belirli bir düşünce tarihi çalışmasında, çeşitli baskınlıklarda bu üç yaklaşımın etkileriyle karşılaşabiliriz. Buna binaen makalenin sonraki bölümünde Batı'da tashihçi (*revisionist*) şeklinde ifade edilen Gazzâlî araştırmalarında, her ne kadar hiçbiri açıkça ifade edilmese de söz konusu düşünce tarihi yazımı yaklaşımlarının kendilerini farklı baskınlıklarda nasıl gösterdiğine dikkat çekecek; bu araştırmalar üzerinden bahsi geçen yaklaşımların araştırmacıları yanıltma tehlikesi barındıran yönlerini inceleyeceğiz.

2. Üç Düşünce Tarihi Yazımı Yaklaşımının Tashihçi Gazzâlî Araştırmalarına Yansımaları

Tahlillere geçmeden önce tashihçi Gazzâlî araştırmaları ile alakalı kısa bir tasvir sunmak yerinde olacaktır.³⁷ Batı'da Gazzâlî çalışmalarıyla alakalı olarak tashihçi yaklaşım tafsilatlı bir biçimde ilk olarak Scott Girdner'ın *Mişkâtü'l-envâr*'ı incelediği doktora çalışmasında aktarılır. Girdner, burada Gazzâlî'nin *Munkız*'da sunduğu kelâm, felsefe, batınîlik ve tasavvufu alakalı yaklaşımlarını; ona ait diğer eserler üzerinden yeniden gözden geçiren araştırmacılar

37 Abdullah Özkan'ın bu araştırmalarla alakalı Straussçuluk üzerinden bir değerlendirmesi için bk. Özkan, "Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler". Ayrıca yine Özkan'ın M. Cüneyt Kaya moderatörlüğünde yapmış olduğu bir konuşma için bk. BİSAV TV, "Gazzâlî ve Felsefe: Yeni Yaklaşımlar | Abdullah Özkan".

için *revisionist* (tashihiçi) ifadesini kullanır. Bu Girdner'in tezini yazdığı 2010 senesinde, ona göre otuz yıllık geçmişe sahip bir yaklaşımdır. Zira o, bu süreci Gazzâlî'nin Eş'arîlikle olan ilişkisini yeniden gözden geçiren George Makdisi'nin çalışmalarıyla başlatır. Bunu Gazzâlî'nin İbn Sînâ felsefesiyle olan ilişkisini de gözden geçiren, Richard Frank'ın 1992 tarihli *Creation and Cosmic System: al-Ghazali and Avicenna* ile 1994 tarihli *al-Ghazali and the Ash'arite School* çalışması ve benzerleri takip eder. Son olarak Girdner, Gazzâlî'nin İhvân-ı Safâ da dahil olmak üzere bâtinîlikle olan ilişkisini de yeniden değerlendiren çalışmaları bu yaklaşıma dahil eder. Girdner tashihiçi yaklaşımlardan farklı olarak, Gazzâlî'nin içerik bakımından felsefî ve bâtinî metinlerden yararlanmış olmasına rağmen oradan edindiği materyali yine kendi Eş'arî ve tasavvufî düşüncesine uygun bir biçimde bir araya getirdiğini düşünmektedir.³⁸

Çalışmalarının büyük bir kısmı Gazzâlî'nin düşüncelerine odaklanan Alexander Treiger'in ise hem 2008'de tamamladığı doktora tezinin hem de 2012'de yayımlanan kitabının giriş bölümlerinde "Gazzâlî Çalışmalarında Yeni Bir Paradigma" başlığıyla karşılaşırız. Burada o, daha önceleri Gazzâlî'nin düşüncesine dair anlatının *Munkız* üzerinden şekillendiğini dile getirir. Dolayısıyla yaşadığı buhran sonrasında Gazzâlî felsefe ve kelamla arasına mesafe koyarak tasavvuf yolunu tercih etmiştir. Bu minvaldeki Gazzâlî imajı daha çok Montgomery Watt'ın çalışmaları dolayısıyla popülerleşmiştir. Buna binaen Gazzâlî araştırmacılarında *İhyâ* ve sonrasındaki eserlerle alakalı mistik bir beklenti hâkim olmuştur. Fakat bu imaj Richard Frank'ın daha önce zikredilen çalışmalarıyla birlikte bir kırılmaya uğramıştır. Her ne kadar Frank'ın çalışmaları birtakım eleştirilere konu olsa da Treiger'a göre o bu çalışmalarla İbn Sînâ'nın etkisi göz önünde bulundurulmaksızın Gazzâlî'nin anlaşılmasının mümkün olmadığını açık bir biçimde ortaya koymuştur.³⁹

Son olarak Kenneth Garden'in orijinali 2014'te yayımlanan *İslâm'ın İlk Müceddidi* kitabının giriş bölümünde, "Yanılıcı Bir Otobiyografi" ve "Yeni Değerlendirmeler" başlıkları yer almaktadır. Garden hem yanlış gördüğü Gazzâlî tasavvuru ile alakalı anlatıyı hem de revizyonist tasavvura dair anlatıyı genişletir. Ona göre *Munkız*'dan hareketle Gazzâlî'ye dair yanlış bir tasavvurun kök salmasında, araştırmacıların onda kendi Hristiyanlık anlayışlarının yansımalarını bulmaları etkili olmuştur. Önceki yirmi yılda ise Richard Frank, Jules Janssens ve Frank Griffel gibi araştırmacıların çalışmaları yeni, revizyonist bir tasavvurun baskın bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fakat öyle görünüyor ki Garden'in dikkate aldığı tashihiçilik, Girdner'den farklı olarak felsefe ile sınırlı bir anlam teşkil etmektedir.⁴⁰

38 Scott Girdner, *Reasoning with Revelation* (Boston: Boston University, Graduate School of Arts and Sciences, Doktora Tezi, 2010), 44–48. *Revisionist* ifadesinin tespit edebildiğimiz ilk kullanımı da Oliver Leaman'a aittir ve Girdner bu ifadeyi Leaman'ın makalesinde sunduğu çerçevede ele alır bk. Oliver Leaman, "Ghazali and the Ash'arites", *Asian Philosophy* 6/1 (1996), 17. Leaman'ın bu makalesinden haberdar ettiği için Halit Şamil Akbal'a teşekkür ederim.

39 Alexander Treiger, *Inspired Knowledge in Islamic Thought, Al-Ghazali's Theory of Mystical Cognition and Its Avicennian Foundation* (Londra: Routledge, 2012), 2–3.

40 Kenneth Garden, *İslâm'ın İlk Müceddidi, Gazzâlî ve İhyâ ulûmid'd-dîn'i*, çev. Abdullah Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 11–23. Garden'ın kitabına dair bir değerlendirme için bk. Abdullah Özkan, "Kenneth Garden. The First Islamic Reviver: Abû Hâmid al-Ghazâlî and His Revival of the Religious Sciences", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/41 (2017).

Günümüze kadar gelen süreçte bu yaklaşımın genel kabul görmesine, çeşitli araştırmacılar çalışmalarıyla katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte bu araştırmalar arasında öne çıkanların, ilk olarak Richard Frank ve Frank Griffel'in çalışmaları, sonra Alexander Treiger'in bahsi geçen eseri ve son olarak Kenneth Garden'in adı zikredilen eseri olduğu söylenebilir. Buradan sonra söz konusu tashihiçi Gazzâlî araştırmaları üzerinden, makalenin esas kısmını oluşturan ilk bölümünde yer verdiğimiz üç düşünce tarihi yazımı yaklaşımının yanıltma tehlikesi barındıran yönlerini belirginleştirmeye çalışacağız.

2.1. Richard Frank ile Frank Griffel ve Felsefe Tarihi Yaklaşımı

Hatırlanacak olursa, felsefe tarihi yaklaşımının düşünceler için nedensel ilişkiler aradığı ve bunlara dair açıklamalarını elde ettiği bağlamın, incelenen düşünürün tüm düşüncelerinin oluşturduğu bütün olduğunu ifade etmiştik. Her ne kadar bu yaklaşım, başlangıç itibarıyla filozofa atfedilen birtakım ilkelerden hareketle onun tüm düşüncelerinin yeniden inşa edilmesi şeklindeki felsefe sistemi anlayışını esas alsada bu felsefe sistemi anlayışı süreç içerisinde eleştiriler doğrultusunda esneklik kazanarak yalnızca bazı fikirlerin ötekilere göre daha merkezi ve daha belirleyici olduğu bir anlam kazanmıştı.

Richard Frank Gazzâlî'ye dair adı geçen ilk çalışmasında onun kozmoloji ve nedensellik hakkındaki düşüncelerini merkeze alarak bununla irtibatlı meselelerde Gazzâlî'nin tutarlı bir şekilde klasik Eş'arilikten farklı düşündüğünü göstermeye çalışır. Bizim için burada önemli olan ise onun söz konusu kitabının girişinde, Gazzâlî'nin her ne kadar İbn Sînâ kozmolojisinin bazı öğelerini eleştirse de birtakım temel ilkeleri benimseyerek kendi teolojisini klasik Eş'arilikten esaslı farklılıklar arz edecek şekilde inşa ettiğini belirtmesidir.⁴¹

Bununla uyumlu bir biçimde Gazzâlî'yle alakalı ikinci kitabının sonunda Richard Frank sunları kaydeder:

Birkaç şey açığa kavuşmuştur. Bunlardan biri, Gazzâlî'nin mantıkla ve teolojiyle alakalı yazılarının altında yatan, onları düzenleyen ve bir tutarlılık kazandıran, temel ve bütüncül bir nazarî sistem bulunmaktadır. Farklı eserlerinde bu geniş sistemin çeşitli öğeleri farklı biçimlerde kendini göstermektedir. Bir yerde bu daha açıkken başka bir yerde bu açıklık daha az olabilir. Yazılarının çoğunda, merkezi öğeler hiç değilse birkaç yerde açık bir şekilde kavramsal olarak odağa alınmaktadır. Bazı eserlerinde ise bu neredeyse eserin tamamı boyunca düzenli [bir şekilde karşımıza çıkar].⁴²

Bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Richard Frank'ın hususi olarak üzerinde durduğu şey, Gazzâlî'nin düşünceleri arasındaki ilişkiler ve onun benimsediği birtakım felsefi ilkelerin düşünce sisteminin geri kalanındaki düşünceler ile nasıl bir etkileşim içerisinde olduğudur. Dolayısıyla her ne kadar Frank yer yer İbn Sînâ ile karşılaştırmalar sunsa da onun Gazzâlî'yle alakalı çalışmalarında düşünürün kendi fikirleri arasındaki ilişkileri dikkate alan felsefe tarihi yaklaşımının baskın olduğu söylenebilir.

41 Richard M. Frank, *Creation and the Cosmic System, al-Ghazâlî & Avicenna* (Heidelberg: Carl Winter, 1992), 9–11.

42 Richard M. Frank, *Al-Ghazâlî and the Ash'arite School* (Durham, Londra: Duke University Press, 1994), 86.

Nitekim Richard Frank tahlillerinde seçmeci olduğu dolayısıyla eleştirilmiştir.⁴³ Bu tam da felsefe tarihi yaklaşımının tehlikesidir. İncelenen filozofun düşünce sisteminde yer alan birtakım düşüncelerin etki alanını vurgulayabilmek için araştırmacı ister istemez diğer düşüncelere önyargı ile yaklaşmaktadır. Söz konusu merkezî düşünce yahut ilke ile uyumlu/tutarlı olmayan düşünceleri ise çoğu zaman görmezden gelme eğilimindedir. Dolayısıyla çalışmalarında bu yaklaşımın baskın olduğu araştırmacıların bu tehlikelerle alakalı olarak daha büyük bir hassasiyete sahip olması gerekir.

Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı* kitabında, ilk kısımda Gazzâlî'nin hayat hikayesiyle ve irtibatlı olduğu şahıslarla alakalı bir çerçeve sunmaktadır. İkinci kısımda ise onun konu ve yöntem açısından Richard Frank'ı takip ettiği söylenebilir. Nitekim kendisi de kitabın girişinde Gazzâlî kozmolojisine olan ilgisinin Richard Frank'ın daha önce adı geçen *Creation and Cosmic System* kitabını okumasıyla başladığını belirtmekte, bu çalışmasında da Gazzâlî'nin kozmoloji ve nedensellik anlayışıyla alakalı Michael Marmura ile Richard Frank'ın görüşlerinin bir anlamda sentezini sunduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte Frank Griffel meseleyi Gazzâlî'nin eserleri açısından çok daha kapsamlı bir biçimde ele alır.

Fakat burada da felsefe tarihi yaklaşımının mahzurlarını yansıtan örneklerle karşılaşmaktayız. Griffel, Gazzâlî'nin nedensellik anlayışını uzun uzadıya ele aldıktan sonra Richard Frank'ı takip ederek söz konusu meselenin sıkı bir şekilde irtibatlı görüldüğü mucize meselesine geçer. Griffel gerek tespit ettiği nedensellik anlayışı gerekse felsefî nübüvvet anlayışının etkileri dolayısıyla tutarlı bir Gazzâlî tasavvuru ortaya koymak adına onun mucize konusunda çekimser davrandığını gösterme ihtiyacı hisseder. Nitekim öyle yapar ve Gazzâlî'ye göre mucizelerin “olağanüstü hadiselerden ve büyüden güvenilir bir şekilde ayırt edilemez” olduğunu belirtir.⁴⁵ Oysa Gazzâlî bunun her ne kadar zorlu bir iş olduğunu birçok yerde dile getirirse de zaman zaman nasıl olacağına dair bir açıklama sunmaksızın mucizenin mahir kimseler tarafından ayırt edilebileceğini de belirtir.⁴⁶ Öyle görünüyor ki Griffel'in yaklaşımı, onun bu kısımları görmezden gelmesine neden olmuştur.

Yine nübüvvetin ispatı bağlamında Griffel, Gazzâlî'nin tevâtürün bilgi değeri konusunda “tamamen şüpheli” olduğunu ileri sürer.⁴⁷ Oysa Gazzâlî müstakil olarak tevâtür konusunu ele aldığı hiçbir yerde bu konuyla alakalı şüpheli bir yaklaşım sergilememektedir. Griffel'i bu düşünceye iten şeyse Gazzâlî'nin Bâtınîlerin tevâtür iddiaları karşısındaki eleştirisidir. Fakat burada Gazzâlî tevâtürün bilgi değerine değil, Bâtınîlerin tevâtür iddialarına eleştirel

43 Ahmad Dallal, “Ghazālī and the Perils of Interpretation”, *Journal of the American Oriental Society* 122/4 (2002).

44 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 29, 40.

45 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 314.

46 Gazzâlî, *el-Kıstâsu'l-Müstakim, Dosdoğru Ölçü*, çev. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 158; Gazzâlî, “Tevekkülün Aslı Durumundaki Tevhidin Hakikatinin Açıklanması”, çev. Mahmut Kaya, *Varlık Bilgi Hakikat: Mişkâtu'l-Envâr* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 104–105.

47 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 315–316.

yaklaşmaktadır.⁴⁸ Gazzâlî'nin farklı hususlardaki eleştirel tavrının uzantılarını tevâtür konusunda arıyor olmasının Griffel'ı yanılttığı söylenebilir ve bu fikirler arasındaki tutarlılık ilişkileri üzerinden bir açıklama sunmayı hedefleyen felsefe tarihi yaklaşımının araştırmacıyı yanıltma tehlikesini gösteren iyi bir örnektir.

2.2. Alexander Treiger ve Fikirler Tarihi Yaklaşımı

Alexander Treiger daha önce kısaca bahsi geçen *Inspired Knowledge in Islamic Thought* kitabındaki amacını, Gazzâlî'nin mistik idrak teorisini ve bunun İbn Sînâcî temellerini incelemek şeklinde ifade etmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla buradan da anlaşılacağı üzere, onun çalışmasında baskın bir şekilde Gazzâlî'nin düşüncelerine dair açıklamaların araştırılacağı bağlam, fikirler tarihi yaklaşımında olduğu gibi diğer düşünürlerin düşünceleridir.

Hatırlanacak olursa Lovejoy'un düşünce tarihi yazımında alternatif bir yöntem olarak fikirler tarihi yaklaşımı önerisinin altında yatan sebeplerden biri, onun incelediği düşüncelerdeki müphemliğe tahammülsüzlüğü ve açıklık arayışı idi. Treiger'in farkında olarak veya olmayarak böyle bir yaklaşıma yönelmiş olmasında, fikirler tarihi yaklaşımının böyle bir arka planının olması etkili olmuş olabilir. Zira Treiger, Gazzâlî çalışmalarındaki karmaşıklığın farkındadır ve kitabının girişinde her Gazzâlî yorumcusunun çalışmasının başında birtakım kriterler belirleyerek çalışma boyunca bunlara sadık kalmasının gerekliliğini dile getirmektedir.⁵⁰

Treiger'in kendi çalışması için belirlediği kriterlerden üç tanesi bizim için daha önemlidir. Bunlardan birincisi, İbn Sînâcî felsefenin Gazzâlî'nin anlaşılması için bir anahtar olarak değerlendirileceğidir. İkinci olarak, Treiger Gazzâlî'nin düşüncesinin onun belirli bir kitabından veya bir kısım kitaplarından hareketle ele alınmasını doğru bulmamaktadır. Çünkü onun düşüncesi kitaplarının geneline yayılmış durumdadır ve Gazzâlî belirli bir meseleyi farklı eserlerinde farklı açılardan sunmaktadır. Dolayısıyla onun belirli bir düşüncesini doğru bir şekilde anlamak isteyen kimse, eserlerinin tamamında onu gözden geçirmelidir. Son olarak, aksi bir durum ispatlanmadığı müddetçe Gazzâlî düşüncelerinde istikrarlı ve insicamlı olarak ele alınacaktır. Bununla birlikte söz konusu istikrar, ifadelerde ve sunuş biçiminde değil, altyapıda aranmalıdır. Çünkü Gazzâlî genel olarak pedagojik bir yaklaşım benimsediğinden, meseleyi sunuş biçimi ve sunduğu bilgiler hitap ettiği kitleye göre değişmektedir.⁵¹

Esasında bu ilkeler dikkatle incelendiğinde ilk kısımda yer verdiğimiz yaklaşımların tamamının yansımalarını bu ilkelerde bulmak mümkündür. Bununla birlikte kitabın genelinde,

48 Gazzâlî, *Bâtıniliğin İcyüzü, Fedâihu'l-Bâtınıyye / el-Mustazhırî*, çev. Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 182, 184; Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, çev. Osman Demir, nşr. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 170–173; Gazzâlî, *Mustasfâ, İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 304 vd. Gazzâlî'nin tevâtüre yaklaşımına dair Griffel'in da ilgili kısımda atıf yaptığı fakat Gazzâlî'nin bu konuda şüphecilik bir tarafa herhangi bir tereddüdünden dahi söz etmeyen bir çalışma için bk. Bernard Weiss, "Knowledge of the Past: The Theory of «Tawâtür» According to Ghazâlî", *Studia Islamica* 61 (1985).

49 Treiger, *Inspired Knowledge in Islamic Thought*, 8.

50 Alexander Treiger, *Inspired Knowledge in Islamic Thought, Al-Ghazali's Theory of Mystical Cognition and Its Avicennian Foundation* (Londra: Routledge, 2012), 4 vd.

51 Treiger, *Inspired Knowledge in Islamic Thought*, 5–8.

fikirler tarihi yaklaşımı baskın çıkmaktadır. Treiger, Gazzâlî'nin kitaplarında önemli bir yer tutan “saadet”, “kalp/akıl”, “zevk”, “müşahede-mükâşefe ayrımı” ve bunlara benzer düşüncelerin İbn Sînâcî temellerini göstermeye çalışmaktadır. Onun bir anlamda İbn Sînâcî felsefeyi kullanarak Gazzâlî'nin düşüncelerini berraklaştırmaya çalıştığı söylenebilir.

Fikirler tarihi yaklaşımının en önemli sorunu olarak, karşılaştırılan düşüncelerin benzerliklerinin öne çıkarılarak özgünlüklerin göz ardı edilmesi tehlikesi dile getirilmektedir.⁵² Treiger'in, incelediği kavramları Gazzâlî külliyyatının tamamında takip edip onların farklı yönlerini tespit ederek bu eksikliği büyük ölçüde giderdiği söylenebilir. Gerçekten de Treiger, incelediği düşüncelerin İbn Sînâcî temellerini ortaya koymakla birlikte bu düşüncelerin Gazzâlî düşüncesinde geçirdiği özgün dönüşümlere de eser boyunca dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte felsefe tarihi yaklaşımından farklı olarak Gazzâlî'nin çeşitli düşünceleri arasındaki ilişkileri merkeze almıyor olmasının, bazı hususlarda onun yanılmasına neden olduğu söylenebilir. Gazzâlî'nin nassın yorumuna dair benimsediği yöntem, ilâhî vahyin zahir anlamı kabul edildikten sonra daha derin anlamların varlığına da imkân tanımaktadır. Gazzâlî rüyetullah, ahiret hayatı gibi konular söz konusu olduğunda bu derin anlamları önemseydiğinden ve onlara ısrarla dikkat çektiğinden ötürü Treiger Gazzâlî'nin bu konularda genel kabul gören zâhir anlamdan yana olmadığı kanaatine varmıştır.⁵³ Oysa Gazzâlî'nin yorum anlayışıyla bu meseleler arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, onun zâhir anlamı terk etmeden daha derin anlamlara yer açtığı ve kendi düşüncesindeki önemine binaen bu anlamları ısrarla gündeme getirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

2.3 Kenneth Garden ve Entelektüel Tarih Yaklaşımı

Entelektüel tarih yaklaşımı, incelenen düşünürün fikirlerine dair onun yaşadığı toplumsal bağlamı ve kullandığı dili dikkate alarak açıklamalar sunmaktadır. Bu noktada bir hususa dikkat çekmek yararlı olacaktır. Hatırlanacak olursa Dimitri Gutas'ın makalesinde yer verdiği İslam felsefesine sorunlu yaklaşımlardan bir tanesi, “siyasal yaklaşım”dı. Bu yaklaşım Leo Strauss ve takipçileri tarafından temsil edilmektedir. Entelektüel tarih yaklaşımının alternatif bir yöntem olarak sunulduğu Skinner'in makalesi, aynı zamanda siyaset çalışmaları bağlamında görünürde bir Strauss eleştirisi olarak değerlendirilir. Bununla birlikte bazı çalışmalar Skinner'in önerdiği yöntemin aslında Strauss'un yaklaşımıyla uyumlu olduğunu ileri sürer.⁵⁵ Bu kabul edilecek olursa entelektüel tarih yaklaşımının, incelediğimiz yaklaşımlar içerisinde İslam felsefesi çalışmaları bağlamında farklı bir kimlik altında da olsa açıktan temsilcisi -hatta belki de geleneği- bulunan tek yaklaşım olduğu düşünülebilir.

52 Mandelbaum, “The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy”, 37.

53 Treiger, *Inspired Knowledge in Islamic Thought*, 59.

54 Gazzâlî'nin yorum yönteminin tevilden daha geniş bir kapsama sahip olduğuna dair bk. Halit Şamil Akbal, *Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr'ı: Yorum Yöntemi ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 68 vd.

55 Rafael Major, “The Cambridge School and Leo Strauss: Texts and Context of American Political Science”, *Political Research Quarterly* 58/3 (2005).

Nitekim daha önce Abdullah Özkan “Leo Strauss’un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler” başlıklı makalesinde Dimitri Gutas’ın bu konudaki eleştirilerine ve araştırmacıların Gutas’la irtibatlı olmalarına rağmen, tashihçi Gazzâlî araştırmalarının temelinde Leo Strauss’un yaklaşımıyla paralellik arz ettiğine dikkat çekmektedir. Özkan’a göre bu durum en azından bazı yönleri itibarıyla Strauss’un yaklaşımının Gutas’ın eleştirdiği kadar temelsiz olmadığını gösterir niteliktedir. Özkan’ın çalışması belirli bir yöntemi tashihçi Gazzâlî araştırmaları üzerinden ele alması bakımından bu makalenin önceki bir örneği gibi de değerlendirilebilir.⁵⁶ Biz burada ondan farklı olarak diğer tashihçi araştırmalara nispetle entelektüel tarih yaklaşımının çok daha belirgin bir şekilde kendisini gösterdiği Kenneth Garden’ın çalışması üzerinden bu yaklaşımın yanıltıcı yönlerine dikkat çekeceğiz.

Kenneth Garden, kitabında kendisinden önceki çalışmaların Gazzâlî’nin öğretilerine odaklandığını fakat Gazzâlî’nin öğretilerindeki karmaşıklığın, aslında onun hedefinin öğretilerinin anlaşılması olmadığına delalet ettiğini öne sürmektedir. Garden’a göre Gazzâlî’nin kim olduğunun anlaşılması için, onu eserlerini kaleme almaya iten toplumsal bağlam yeniden inşa edilmeli ve onun eserlerinde sergilediği ihyâci gündem/söylem dikkate alınmalıdır.⁵⁷

Daha önce de geçtiği üzere Garden’ın kitabında giriş bölümünün ilk başlığı “Yanıltıcı Bir Otobiyografi” şeklindedir. Aslında kitabın anlatısının tamamının bunun üzerine kurulduğu söylenebilir. Garden’a göre, *Munkız* geleneksel olarak kabul gördüğünün aksine Gazzâlî’nin hayat hikayesini objektif bir şekilde yansıtmamaktadır. Çünkü bu eser, Gazzâlî’nin Nişabur’da ders verdiği dönemde yazılmış başka birkaç eserle birlikte, ona bu dönemde yöneltilen birtakım suçlamalara cevaben yazılmıştır. Öyle görünüyor ki bu suçlamalar arasında Gazzâlî’nin felsefeden ve İsmâilî-Bâtınî düşüncelerden etkilenmiş olması da bulunmaktadır.⁵⁸ Dolayısıyla Gazzâlî’nin *Munkız*’da bunlarla arasına net bir biçimde mesafe koyarak tasavvuftan yana görünmesi, bu tartışmaların ve bulunduğu coğrafyada kabul görme isteğinin bir neticesidir.⁵⁹

Munkız’daki anlatıda öne çıkan diğer iki öge Gazzâlî’nin kesin bilgi arayışı ve yaşadığı buhrandır. Garden bunları da önceki yorumuyla uyumlu hale getirmeye çalışır. Öncelikle Gazzâlî’nin *Munkız* dışındaki eserlerinde kesin bilgi arayışında yaşanan buhranla ilgili bir bilgi söz konusu değildir. Eğer böyle bir buhran söz konusu olmuş olsa, bu Gazzâlî’nin eserleri takip edildiğinde *İhyâ*’dan hemen öncesine denk düşmelidir. Gazzâlî’nin bu dönemde yazdığı eserlerden bu bağlamda dikkate alınabilecek olan eser *Mizânu’l-‘amel*’dir. Bu yüzden Garden bu esere odaklanır ve burada Gazzâlî’nin kendinden emin bir şekilde felsefe taraftarı olduğunu göstermeye çalışır. Dolayısıyla ona göre bu dönemde *Munkız*’da sunulduğu gibi bireysel olarak kesin bilgi arayışına dalmış bir Gazzâlî söz konusu değildir.⁶⁰

Eğer Gazzâlî’nin bu dönemde bir arayışından söz edilecekse bu, kendi benimsediği yola -ki bu büyük ölçüde felsefî öğretilere dayanmaktadır- geri kalan insanları nasıl sevk edeceği

56 Özkan, “Leo Strauss’un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler”, 8 vd.

57 Garden, *İslam’ın İlk Müceddidi*, 24.

58 Garden, *İslam’ın İlk Müceddidi*, 214–225.

59 Garden, *İslam’ın İlk Müceddidi*, 242 vd.

60 Garden, *İslam’ın İlk Müceddidi*, 55.

ile alakalıdır. Garden'a göre Gazzâlî önceleri bunu yukarıdan siyasi ilişkilerle yapabileceğini düşünmektedir. Fakat yaşanan siyasi karışıklıklar ve parçalanma Gazzâlî'nin bu anlamda bir buhran yaşamasına sebep olmuş; bunun sonucunda Gazzâlî'nin amelî felsefeye yaklaşımı tam anlamıyla altüst olmuştur. O artık insanları saadete ulaştıracak faziletli bir toplumun adil yöneticilerden değil her kademedede erdemli bireylerden geçtiğini düşünmektedir. Dolayısıyla o *İhyâ* ile birlikte başlayan süreçte buna yönelik çok güçlü bir *ihyâ* retorikliği inşa etmiş, geri kalan hayatı boyunca çok çeşitli şekillerde bunu sürdürmüştür. Garden'a göre, Gazzâlî'nin Sencer'le görüşme sürecinde dile getirdiği, Hz. İbrahim'in kabrindeki yöneticilerle iş tutmayacağına dair yemini meselesi de onun böylesine siyasi bir buhran yaşadığının göstergesidir.⁶¹

Şunu belirtmek gerekir ki Garden'ın yorumlarının metinlerle olan ilişkisi, felsefe tarihi ve fikirler tarihi yaklaşımlarıyla kıyaslandığında oldukça zayıftır. Öyle görünüyor ki bu, entelektüel tarih yaklaşımının beraberinde getirdiği bir durumdur. Düşünürün eserlerinde yer verdiği düşüncelerin kendi içerisindeki irtibatları ve ilişkileri gözetilmeden, yalnızca düşüncelerin bir kısmının dile getirildiği toplumsal ve dilsel bağlam dikkate alındığında, bu doğrulanması yahut yanlışlanması pek de mümkün olmayan ve bir ölçüde tercihe bağlı yorumlarla sonuçlanmaktadır.⁶²

Garden'ın zikredilen yorumları üzerinden gidilecek olursa, örneğin *Mizânü'l-'amel*'in *Munkız*'daki anlatıyla uyumlu bir şekilde yorumlanması da mümkündür. Zira kitabın bir noktasında Gazzâlî kendisine bir soru yöneltir. Bu soru fakihlerin icmâsına muhalif olmasına rağmen bu kitapta anlattıklarına inanıp inanmadığı, eğer o bunlara inanmıyorsa inananların kimler olduğu şeklindedir. Gazzâlî bu soruya cevaben kendisinin bunları şu an için yalnızca tasvir ve düşündürme amaçlı açıkladığını, anlatılanların doğru olup olmadığına karar verme yerinin burası olmadığını dile getirir. Bununla birlikte açıkladığı görüşlerin tasavvuf mezhebi olduğunu belirtir.⁶³ Yalnızca bu kısmın dikkate alınması dahi, *Mizân*'ın Garden'ın ileri sürdüğünden daha farklı bir biçimde yorumlanmaya müsait olduğunu göstermek için yeterlidir.

Son olarak Gazzâlî'nin yaşadığı buhranın amelî felsefeye dair bir buhran olduğu ve bunun Gazzâlî'nin amelî felsefeyle alakalı kanaatlerinin kalıcı olarak değişmesiyle sonuçlandığı yorumu da metinlerle temellendirilmeye muhtaçtır. Gazzâlî'nin eserlerinin genelinde ilk bakışta bunu karşılayacak bir değişime veya vurguya rastlanmaz. Ne yazık ki Garden'ın da bu ihtiyacı karşılamak adına derinlikli bir girişimde bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Sonuç Yerine

Öncelikle buradaki anlatıda mesele/problem tarihi çalışmalarının bilinçli olarak dışarıda bırakıldığını ifade etmek uygun olacaktır. Zira mesele/problem merkezli çalışmalar burada anlatılanlardan daha farklı bir yapıya ve çerçeveye sahiptir. Buradaki anlatının belirli düşünürlerin

61 Garden, *İslam'ın İlk Müceddidi*, 149–187.

62 Bu eleştirinin Gutas'ın siyasi yaklaşım eleştirileriyle paralellik arz ettiği söylenebilir. Bk. Gutas, "Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları", 492 vd.

63 Gazzâlî, *Mizânü'l-'amel* (Cidde: Daru'l-Minhâc, 2018), 247.

düşüncelerine odaklanılan monografi çalışmaları veya genel felsefe/İslam felsefesi tarihi çalışmaları için geçerli olduğu düşünülebilir.

Netice itibarıyla bahsi geçen üç yaklaşımın, bir düşünür incelenirken onun tasvir edilen düşüncelerine dair açıklama sunmanın imkânlarını oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu sahadaki çözümleyici çalışmalarda söz konusu yaklaşımlar farklı baskınlıklarda bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada önemli olan izlenen yaklaşımın baskınlığına göre yanılma tehlikesine dair bir farkındalığa sahip olmaktır. Felsefe tarihi yaklaşımının baskın olduğu bir araştırmada, ele aldığı fikirlere dair diğer fikirlerle aralarında tutarlılık ilişkileri üzerinden açıklama sunarken araştırmacının ele aldığı düşünürün uyumsuz fikirlerini göz ardı etmediğinden emin olmaya gayret etmesi gerekir. Fikirler tarihi yaklaşımında olduğu gibi, başka yansıma alanlarından hareketle bir fikre dair açıklama sunarken ise araştırmacının, indirgemeci bir pozisyonda kalmamak ve incelenen düşünürün zihin dünyasında söz konusu fikrin kazandığı farklı anlamları kaçırmamak konusunda dikkatli olması beklenir. Son olarak entelektüel tarih yaklaşımıyla düşünürün yaşadığı toplumsal bağlam ve fikirlerini dile getirdiği üslup üzerinden bir fikre dair açıklama sunarken ise araştırmacının yaptığı yorumlarla incelediği düşünüre ait metinler arasındaki bağları daha sıkı bir şekilde gözetmesi gerekir.

Bu yaklaşımlar Türkiye’deki İslam felsefesi çalışmaları bağlamında düşünüldüğünde, bu çalışmaların bir kısmının doksografik veya daha ziyade tasvir odaklı çalışmalar olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bir düşünürü ele alan tahlil odaklı çalışmalarda çoğu zaman felsefe tarihi yaklaşımının, bir kavramın ele alındığı çalışmalarda ise fikirler tarihi yaklaşımının yansımalarını görmek mümkündür. Nitekim alanda etkili olan bazı kanaatlerin de felsefe tarihi yaklaşımının esnek bir formuyla uyumlu olduğundan söz edilebilir. İlk olarak Ömer Mahir Alper tarafından incelendiği ve sunulduğu üzere; İsmail Hakkı İzmirli, İslam felsefesi tarihçisinin incelediği düşünürde bir tutarlılık ve bütünlük arayışı içerisinde olması gerektiğini düşünmektedir. Fakat söz konusu tutarlılık ve bütünlük gözetilirken dikkate alınması gereken, düşünürün kendi benimsediği yöntemdir. Dolayısıyla İzmirli, İslam felsefesi tarihçisinin incelediği düşünüre ait yöntemin ne kadar uygulandığına dair eleştirel bir yaklaşıma sahip olması gerektiğini düşünmektedir.⁶⁴ Alper’e göre Nermi Uygur’un felsefe tarihine yaklaşımı da bu düşüncelerle benzerlik arz etmektedir. Öyle ki felsefe tarihi araştırmasını, yalnızca bir tarih olmaktan çıkarıp felsefi kılan böylesi tutarlılıkları sorgulayan eleştirel bir incelemedir.⁶⁵ Bunun Brucker’ın felsefe tarihi yaklaşımıyla düşünce tarihi yazımında gerçekleştirdiği dönüşüme uygun düştüğü rahatlıkla söylenebilir.

Dimitri Gutas’ın ise felsefe tarihi yaklaşımını aslında bu alanda çalışan araştırmacının bir vazifesi olarak gördüğü söylenebilir. Başta bahsi geçen makalede Gutas bunu şöyle ifade eder: “Arap dili uzmanı felsefe tarihçilerinin kendi işlerini hakkıyla yerine getirdiklerini söylemek zordur. Genellikle bu kimseler, araştırmalarından elde ettikleri sonuçları, öncelikle *genel*

64 Alper, “İsmail Hakkı İzmirli’nin İslam Felsefesini Yorumu”, 125–126.

65 Alper, “İsmail Hakkı İzmirli’nin İslam Felsefesini Yorumu”, 126.

ilişki noktalarını gösterecek sistematik ve makul bir tarzda felsefe tarihçilerine (...) sunma konusunda başarısız olmuşlardır.”⁶⁶

Son olarak 2015 yılında Rize’de gerçekleştirilen İslam felsefesi toplantısında yöntem sorunu gündeme geldiğinde Ömer Türker “bütünlüklü bir perspektifle okumanın” bir düşünürü anlamının en iyi yolu olduğunu dile getirmiştir. Ona göre asıl mesele “herhangi bir yazarın bilimsel tercihlerini tutarlılık sorunlarını da tartışabilecek şekilde bir bütün olarak ortaya koymak”tır.⁶⁷

Tüm bunlara binaen Türkiye’deki düşünür merkezli İslam felsefesi çalışmalarında felsefe tarihi yaklaşımının bilinçli bir şekilde sürdürülmesi, İslam felsefesi çalışmaları için eleştirel bir şekilde takip edilebilecek verimli sonuçlar doğurabilir. Bununla birlikte her bir yaklaşımın yerine göre daha yararlı yönleri bulunur. Bu yüzden de bu makalenin bir yöntem önerisinden ziyade, üzerinde durulan farklı düşünce tarihi yazımı yaklaşımlarına dair bir farkındalık sağlamayı amaçladığını bir kere daha belirtmek gerekir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akbal, Halit Şamil. *Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr'ı: Yorum Yöntemi ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Alper, Ömer Mahir. “İsmail Hakkı İzmirli’nin İslam Felsefesini Yorumu: İslâm Felsefesi Tarihyazımına Bir Örnek”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 115–158.
- Alper, Ömer Mahir. “The Conceptions of Islamic Philosophy in Turkey”. *Change and Essence: Dialectical Relations Between Change and Continuity in the Turkish Intellectual Tradition*. ed. Şinasi Gündüz – Cafer Yaran. 123–144, 2005.
- Alper, Ömer Mahir. “Hilmi Ziya Ülken’in İslam Felsefesini Yorumu: İslâm Felsefesi Tarihyazımına Bir Örnek”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 123–146.

---

66 Gutas, “Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları”, 470.

67 M. Nurullah Turan, “Giriş: İslam Felsefesi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye’de İslam Felsefesi Araştırmalarının Seyri: Kazanımlar, Öncelikler, Sorunlar*, ed. M. Nurullah Turan vd. (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2015), 19. Ömer Türker’in Kindî, Fârâbî ve İbn Sinâ metafiziği ile alakalı çalışmalarının, burada dile getirdiği gibi bir yaklaşımın bazı örneklerini teşkil ettiği kolaylıkla fark edilir. Türker’in bu çalışmalarında metinlerde yer alan düşünceleri tutarlılıkları bakımından sorguladığı ve ele aldığı düşünürlerin fikirleri arasında tutarlılık ilişkileri doğrultusunda bütünlüklü bir düşünce ağı ortaya çıkaracak şekilde gezindiği söylenebilir. Bk. Ömer Türker, *İbn Sinâ’da Metafizik Bilginin İmkânı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019); Ömer Türker, *İslam’da Metafizik Düşünce: Kindî ve Fârâbî* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

- Arıcı, Mustakim (ed.). *Felsefe Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Beşer, Ali Sertan. *Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yorumu ve Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- BİSAV TV. "Gazzâlî ve Felsefe: Yeni Yaklaşımlar | Abdullah Özkan". https://www.youtube.com/watch?v=5FJG_DtG_go
- Brucker, Johann Jacob. *The History of Philosophy: From the Earliest Times to the Beginning of the Present Century*. 2 Cilt. Londra, 1791.
- Catana, Leo. "The Concept "System of Philosophy": The Case of Jacob Brucker's Historiography of Philosophy". *History and Theory* 44/1 (2005), 72–90. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2005.00309.x>
- Catana, Leo. *The Historiographical Concept 'System of Philosophy': Its Origin, Nature, Influence, and Legitimacy*. Leiden: Brill, 2008.
- Catana, Leo. "Lovejoy's Readings of Bruno: Or How Nineteenth-Century History of Philosophy Was "Transformed" into the History of Ideas". *Journal of the History of Ideas* 71/1 (2010), 91–112. <http://www.jstor.org/stable/20621924>
- Catana, Leo. "Philosophical Problems in the History of Philosophy: What Are They?". *Philosophy and Its History: Aims and Methods in the Study of Early Modern Philosophy*. ed. Mogens Lærke vd. 115–133. Oxford, New York: Oxford University Press, 2013.
- Catana, Leo. "Intellectual History and the History of Philosophy: Their Genesis and Current Relationship". *A Companion to Intellectual History*. ed. Richard Whatmore – B. W. Young. 127–140. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 2016.
- Daiber, Hans. "İslam Felsefesi Tarihi Çalışmamızın Anlamı ve Amacı Nedir? İhmal Edilmiş Bir Disiplinin Tarihi". çev. M. Cüneyt Kaya. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (2004), 355–377.
- Dallal, Ahmad. "Ghazâlî and the Perils of Interpretation". *Journal of the American Oriental Society* 122/4 (2002), 773–787. <https://doi.org/10.2307/3217616>
- Della Rocca, Michael. "Interpreting Spinoza: The Real is the Rational". *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015), 523–535. <https://doi.org/10.1353/hph.2015.0049>
- Ficino, Marsilio. *Platonic Theology*. nşr. James Hankins – William Roy Bowen. çev. Michael J. B. Allen. 5 Cilt. Cambridge, Mass., Londra: Harvard University Press, 2005.
- Frank, Richard M. *Creation and the Cosmic System: al-Ghazâlî & Avicenna*. Heidelberg: Carl Winter, 1992.
- Frank, Richard M. *Al-Ghazâlî and the Ash'arite School*. Durham, Londra: Duke University Press, 1994.
- Garber, Daniel. "Some Additional (But Not Final) Words". *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015), 537–539. <https://doi.org/10.1353/hph.2015.0053>
- Garber, Daniel. "Superheroes in the History of Philosophy: Spinoza, Super-Rationalist". *Journal of the History of Philosophy* 53/3 (2015), 507–521. <https://doi.org/10.1353/hph.2015.0045>
- Garden, Kenneth. *İslam'ın İlk Müceddidi: Gazâlî ve İhyâ ulûmid'd-dîn'i*. çev. Abdullah Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Gazzâlî. *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. nşr. Osman Demir. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî. *el-Kıstâsu'l-Müstakîm: Dosdoğru Ölçü*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu

- Başkanlığı, 2016.
- Gazzâlî. *Mîzânü'l-'amel*. Cidde: Daru'l-Minhâc, 2018.
- Gazzâlî. *Bâtınlığın İçyüzü: Fedâihu'l-Bâtıniyye / el-Mustazhiri*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Gazzâlî. *Mustasfâ: İslâm Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Gazzâlî. “Tevekkülün Aslı Durumundaki Tevhidin Hakikatinin Açıklanması”. çev. Mahmut Kaya. *Varlık Bilgi Hakikat: Mişkâtu'l-Envâr*. 86–117. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Girdner, Scott. *Reasoning with Revelation*. Boston: Boston University, Graduate School of Arts and Sciences, Doktora Tezi, 2010.
- Griffel, Frank. *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*. çev. İbrahim Halil Üçer – Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gutas, Dimitri. “Yirminci Yüzyılda Arapça Felsefe Çalışmaları: Arapça Felsefenin Tarih Yazımı Üzerine Bir Deneme”. çev. M. Cüneyt Kaya. *İbn Sina'nın Mirası*. ed. M. Cüneyt Kaya. 469–500. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Kaya, M. Cüneyt. “Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 15–36. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Kaya, M. Cüneyt. “Yaşayan Bir Gelenekten Akademik Bir Disipline İslam Felsefesi”. *İslam Felsefesi: Geçmiş ve Günümüze Dair Bazı Meseleler*. ed. Abdulkadir Filiz. 12–42. Köln: Plural, 2017.
- Kurun, İsmail. *İslam Felsefe Tarihinin Eleştirel Yeniden-İnşası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 10. Basım, 2021.
- Leaman, Oliver. “Ghazali and the Ash'arites”. *Asian Philosophy* 6/1 (1996), 17–27.
- Lovejoy, Arthur O. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1936.
- Major, Rafael. “The Cambridge School and Leo Strauss: Texts and Context of American Political Science”. *Political Research Quarterly* 58/3 (2005), 477–485. <https://doi.org/10.1177/106591290505800301>
- Mandelbaum, Maurice. “The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy”. *History and Theory* 5 (1965), 33-66. <https://doi.org/10.2307/2504118>
- Mann, Wolfgang-Rainer. “The Origins of the Modern Historiography of Ancient Philosophy”. *History and Theory* 35/2 (1996), 165-195. <https://doi.org/10.2307/2505360>
- Özkan, Abdullah. “Kenneth Garden. The First Islamic Reviver: Abū Hāmid al-Ghazālī and His Revival of the Religious Sciences”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/41 (2017). <https://doi.org/10.20519/divan.315105>
- Özkan, Abdullah. “Leo Strauss'un İslam Felsefesi Yaklaşımı ve Gazali Literatürü Arasındaki Benzerlikler”. *ATEBE* 4 (2020), 5–30. <https://dergipark.org.tr/pub/atebe/issue/58240/840790>
- Rorty, Richard vd. “Introduction”. *Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy*. ed. Richard Rorty vd. 1–14. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Rorty, Richard. “The Historiography of Philosophy: Four Genres”. *Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy*. ed. Richard Rorty vd. 49–75. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

- Santinello, Giovanni – Piaia, Gregorio (ed.). *Models of the History of Philosophy: Volume II: From the Cartesian Age to Brucker*. Londra: Springer, 2011.
- Skinner, Quentin. “Meaning and Understanding in the History of Ideas”. *Visions of Politics*. ed. Quentin Skinner. 57–89. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Treiger, Alexander. *Inspired Knowledge in Islamic Thought: Al-Ghazali’s Theory of Mystical Cognition and Its Avicennian Foundation*. Londra: Routledge, 1. Basım, 2012.
- Turan, M. Nurullah. “Giriş: İslam Felsefesi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Türkiye’de İslam Felsefesi Araştırmalarının Seyri: Kazanımlar, Öncelikler, Sorunlar*. ed. M. Nurullah Turan vd. 13–36. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Türker, Ömer. *İbn Sînâ’da Metafizik Bilginin İmkânı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Türker, Ömer. *İslam’da Metafizik Düşünce: Kindî ve Fârâbî*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Utku, Ali – Kaya, M. Cüneyt. “Türkiye’de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Literatür Değerlendirmesi”. *TALİD* 9/17 (2011), 11–48.
- Whatmore, Richard. *Entelektüel Tarih Nedir?* çev. Kahraman Şakul. İzmir: Işık Yayınları, 2017.
- Weiss, Bernard. “Knowledge of the Past: The Theory of “Tawâtur” According to Ghazâlî”. *Studia Islamica* 61 (1985), 81–105.
- Zeller, Eduard. “Die Geschichte der Philosophie, ihre Ziele und Wege”. *Eduard Zellers Kleine Schriften*. ed. Otto Leuze. 410–418. Berlin: De Gruyter, 1910.

